



QADIMGI VA ILK O`RTA ASRLARDA ERON MADANIYATI VA DINING O`ZIGA XOSLIGI

Otajonova Gulnoza Karimjon qizi

O`zMU Tarix fakulteti 2-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada Qadimgi va ilk o`rta asrlarda Eron madaniyati va dini mintaq va kengroq dunyo taraqqiyotini shakllantirishda muhim rol o`ynaganligi, bu san'at, fan, falsafa va boshqaruv sohasidagi ajoyib yutuqlar, shuningdek, bir necha asrlar davomida sezilarli darajada rivojlangan chuqur diniy va madaniy o'ziga xoslik bilan ajralib turadigan sivilizatsiya ekanligi, bu evolyutsiyani Eron va kengroq Yaqin Sharqni shakllantirishda davom etayotgan ta'sis davrlari, muhim o'tishlar va doimiy meroslar orqali kuzatish mumkinligi haqida ma'lumot beradi.

**KALIT SO`ZLAR:** Qadimgi va ilk o`rta asrlarda Eron madaniyati va dini, Eron sivilizatsiyasi, diniy urf-odatlar, zardushtiylik dini, Avesto, madaniyat, diniy hayot, din va boshqalar

ABSTRACT: This article presents the important role that Iranian culture and religion played in shaping the development of the region and the wider world in the ancient and early medieval periods, a civilization characterized by remarkable achievements in the arts, sciences, philosophy, and governance, as well as a profound religious and cultural identity that developed significantly over several centuries, an evolution that can be traced through the founding periods, important transitions, and enduring legacies that continue to shape Iran and the wider Middle East.



KEYWORDS: Iranian culture and religion in the ancient and early medieval periods, Iranian civilization, religious traditions, Zoroastrianism, Avesta, culture, religious life, religion, etc.

Qadimgi va ilk oʻrta asrlarda Eron madaniyati va dini muhim mintaqaviy va global oqibatlarga olib kelgan chuqur oʻzgarishlar bilan ajralib turardi. Eron sivilizatsiyasining asoslari 4000 yildan ortiq davom etadi va bu uni dunyodagi eng qadimgi va eng uzluksiz madaniyatlardan biriga aylantiradi. Ushbu kengroq tarixiy kontekstda Ahamoniylar, Parfiyalilar va Sosoniylar imperiyalari kabi muhim davrlar, soʻngra oʻrta asrlarning boshlarida islomning paydo boʻlishi Eron madaniyati va dinining dinamikligi va mustahkamligini taʼkidlaydi.

Eron sivilizatsiyasining kelib chiqishini ilk bronza davriga borib taqalsa boʻladi, Elam sivilizatsiyasi (taxminan miloddan avvalgi 3200–539 yillar) Eronning janubi-gʻarbiy qismida joylashgan boʻlib, mintaqa rivojlanishiga katta hissa qoʻshgan. Hozirgi Xuziston atrofida istiqomat qilgan elamliliklar oʻzlarining murakkab ijtimoiy tashkiloti, badiiy yutuqlari va metallurgiyadagi yangiliklari, taʼsirchan kulolchilik va mixxat yozuvlarini oʻz ichiga olgan boy moddiy madaniyati bilan mashhur edilar. Ularning hissalar Eron sivilizatsiyasining oltin davrini eʼlon qilgan Ahamoniylar imperiyasining yuksalishi bilan soyada qoldi.

Buyuk Kir tomonidan asos solingan Ahamoniylar imperiyasi (miloddan avvalgi 550–330) Eron platosining turli xalqlarini yagona markazlashgan hokimiyat ostida birlashtirgan birinchi yirik imperiyalardan biri edi. Imperiya sharqda Hind vodiysidan gʻarbda Misr va Bolqon yarim orollarigacha, shimolda Kavkazdan janubda Arabiston yarim oroligacha boʻlgan hududni qamrab olgan¹. Ahamoniylar oʻzlarining maʼmuriy yangiliklari, jumladan, tayinlangan gubernatorlari boʻlgan satrapiyalardan (viloyatlar) foydalanish, imperiya

¹ Berlinski N. Eronning qadimgi madaniyati va dini. - M.: Ilm, 1993. - B. 112-125



bo‘ylab samarali aloqa va savdo-sotiqni amalga oshirish imkonini beruvchi keng yo‘llar tarmog‘iga ega pochta tizimini rivojlantirish bilan mashhur edilar. Ushbu yo‘llar, xuddi mashhur Qirollik yo‘li kabi, tovarlar, g‘oyalar va texnologiyalar oqimini rag‘batlantirib, turli mintaqalar o‘rtasida madaniy almashinuvni osonlashtirdi.

Ahamoniylar davri ham Eron dini tarixida muhim voqea bo‘ldi. Ibtidosi Eron xalqlarining oldingi diniy urf-odatlariga borib taqaladigan zardushtiylik Ahamoniylar davrida keng ommalashgan². Miloddan avvalgi VI asrda yashagan deb hisoblangan Zardusht (Zardustra) payg‘ambarning ta‘limotida Ahura Mazda (nur va haqiqatning oliy xudosi) va Angra Mainyu (zulmat va yolg‘onning yovuz ruhi) o‘rtasidagi dualistik jangga urg‘u berilgan. Zardushtiylik birinchi monoteistik yoki dualistik e‘tiqodlardan biri bo‘lib, u keyingi ko‘plab diniy an‘analar, jumladan, iudaizm, nasroniylik va islom uchun zamin yaratdi. Ahamoniylar shohlari Axura Mazda bilan mustahkam aloqaga ega bo‘lgan ilohiy tomonidan tayinlangan hukmdorlar sifatida ko‘rilgan. Ilohiy podshohlik tushunchasi Eron madaniyatiga chuqur singib ketgan va ketma-ket imperiyalar orqali o‘tib ketgan.

Miloddan avvalgi 330-yilda Makedoniyalik Iskandarning istilolaridan so‘ng Ahamoniylar imperiyasining qulashi siyosiy manzarada o‘zgarishlar bo‘ldi, ammo Ahamoniylarning madaniy va diniy merosi o‘z ta‘sirini saqlab qoldi. Iskandarning istilosi mintaqaga ellinistik madaniyatni olib keldi, ammo Eron sivilizatsiyasining doimiy ta‘siri saqlanib qoldi. Iskandar vafotidan keyin Eron platosi sobiq Ahamoniylar hududining katta qismini boshqargan Salavkiylar imperiyasi (miloddan avvalgi 312—63) tasarrufiga o‘tdi. Biroq miloddan avvalgi III asr o‘rtalariga kelib Parfiya imperiyasi (miloddan avvalgi 247—224) Eronda hukmron davlat sifatida paydo bo‘ldi³. Parfiyaliklar Eron urf-odatlari va zardushtiylik dinining kuchli ta‘sirida bo‘lgan va ular ellinistik madaniyat unsurlarini o‘zlashtirgan holda, qadimgi fors turmush tarzini ham saqlab qolgan va jonlantirgan.

² Hojaniyozov S. Eronning tarixiy va madaniy merosi. - T.: O‘zbekiston, 2002. - B. 64-67.

³ Rajabov R. Qadimgi dunyo tarixi. - T.: Fan, 1997. - B. 71.



Harbiy qobiliyatlari va Rim ekspansiyasiga qarshi turish qobiliyati bilan mashhur bo'lgan Parfiya imperiyasi ham Eron madaniyati va dinining markaziga aylandi. Zardushtiylik va boshqa Eron an'alarining davomiyligini xorij hukmronligi davrida saqlab qolishda parfiyaliklar hal qiluvchi rol o'ynagan. Milodiy III asr boshlariga kelib⁴, Parfiya davlati kulidan Sosoniylar imperiyasi (224-651) vujudga keldi va bu Eron madaniyati va zardushtiylikning eng muhim jonlanishiga olib keldi⁵. Sosoniylar Ardashir I boshchiligida Eron monarxiyasini tiklab, shoh va Axura Mazda o'rtasidagi aloqadorlikni ta'kidladilar.

Sosoniylar davri Eron tarixida, xususan, din sohasida eng muhim davrlardan biri edi. Zardushtiylik davlat dini darajasiga ko'tarilib, magiylar (ruhoniylar tabaqasi) katta hokimiyatga ega edilar. Sosoniylar buyuk olov ibodatxonalarini qurdilar va zardushtiylik amaliyotida olovning markaziy o'rni ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi davom etayotgan kosmik kurashni aks ettirdi. "Qirollar podshohi" nomi bilan tanilgan Sosoniy shohlari Ahura Mazdaning yerdagi vakillari sifatida ko'rilgan va ularning roli ham siyosiy, ham ma'naviy edi. Sosoniylar davrida zardushtiylik yanada tizimlilashib, diniy matnlar tuzilib, saqlanib qolgan. Muqaddas Zardushtiylik yozuvi bo'lmish "Avesto" bu davrda mustahkamlanib, yanada tuzilgan ruhoniylar paydo bo'ldi.

Ahamoniylar imperiyasining dini, birinchi navbatda, zardushtiylik bo'lib, unga eramizdan avvalgi VI asrda Zardusht payg'ambar (yoki Zardusht) asos solgan. Zardushtiylik dualistik din bo'lib, Ahura Mazda (yaxshilikni ifodalovchi oliy xudo) va Angra Mainyu (yovuz ruh) o'rtasida aniq farq bor edi. Zardushtiylik Eron dunyosida asosiy axloqiy tamoyillarga aylangan ezgu fikr, ezgu so'z va ezgu amallarning muhimligini ta'kidlagan⁶. Shuningdek, u keyingi diniy urf-odatlariga, jumladan yahudiylilik, nasroniylilik va islomga ham katta ta'sir ko'rsatdi. Chunonchi, zardushtiylikdagi keyingi hayot, hukm,

⁴ **Sultonov A.** Eronning qadimgi va o'rta asrlar madaniyati. - M.: Qalam, 2007. - B. 113-116.

⁵ **Saidov X.** Eron tarixidan. - T.: O'quvchi, 2005. - B. 152-156

⁶ **Tolstov S.** Erondagi ilk sivilizatsiya. - M.: Yangi nashr, 1984. - B. 88-92.



ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash tushunchalari bu Ibrohimiy e'tiqodlardagi o'xshash g'oyalarning oldingi qismi sifatida ko'riladi.

Miloddan avvalgi IV asrga kelib, Iskandar Zulqarnayn Ahamoniylar saltanatini zabt etdi, bu qadimgi forslar sulolasining tugashini anglatadi, ammo madaniy va diniy asoslar ta'sirchanligicha qoldi. Iskandar vafotidan keyin Salavkiylar imperiyasi qisqa vaqt ichida Eron platosida hukmronlik qildi, ammo miloddan avvalgi II asrga kelib Parfiya imperiyasi hukmron kuch sifatida paydo bo'ldi⁷. Miloddan avvalgi 247 yildan milodiy 224 yilgacha hukmronlik qilgan parfiyaliklar Eron madaniy va diniy an'alarini, jumladan zardushtiylikni saqlashga ko'proq e'tibor qaratgan va mintaqani ellinistik ta'sirdan himoya qilishga yordam bergan.

Milodiy 224-yilda Parfiyalarning o'rniga kelgan Sosoniylar imperiyasi Eron sivilizatsiyasi tarixidagi eng muhim davrlardan biri hisoblanadi. Sosoniylar davlat diniga aylangan zardushtiylikning sodiq himoyachilari edi⁸. Ular Fors podshohligi va boshqaruvining qadimiy an'alarini ham qayta tikladilar. Sosoniylar davri Eron san'ati, me'morchiligi, adabiyoti va ilm-fanning gullab-yashnaganini ko'rsatdi. Imperiya poytaxti Ktesifon intellektual va badiiy hayotning markaziga aylandi, sosoniy podshohlari esa diniy ilm-fan va zardushtiylarning olov ibodatxonalari qurilishini targ'ib qildilar, ular diniy amaliyotda markaziy o'rin tutdilar

Sosoniylar davrida ham san'at va ilm-fanning gullab-yashnashi kuzatildi. Fors san'ati, me'morchiligi va adabiyoti gullab-yashnadi, Sosoniylarning poytaxti Ktesifon intellektual faoliyat markaziga aylandi. Sosoniy shohlari ajoyib saroylar, ibodatxonalar va qal'alar qurilishiga homiylik qildilar, ularning aksariyati muhim arxeologik obidalar bo'lib qolmoqda⁹. Sosoniylar sulolasi ham ilm-fan, xususan, astronomiya, tibbiyot va matematika sohalaridagi yutuqlarni ilgari surdi. Eronlik olimlar yunonlar, hindlar va boshqa

⁷ Muminov O. Eronda diniy qarashlar. - T.: Fan, 2000. - B. 134-138.

⁸ Jalolov Z. Eron va Islom dini. - T.: Ilm, 2015. - B. 50-55.

⁹ Nazarov F. Eron madaniyati va uning shakllanishi. - T.: Sharq, 2003. - B. 45-49.



madaniyatlarning asarlarini fors tiliga tarjima qilib, kelajak avlodlar uchun qadimgi bilimlarning katta qismini saqlab qolishgan.

Biroq, Sosoniylar imperiyasi tashqi kuchlar, xususan, ilgarilab borayotgan arab musulmon qo'shinlari tomonidan ham qiyinchiliklarga duch keldi. Milodiy VII asr o'rtalarida Rashidun xalifaligi boshchiligidagi arab istilolari natijasida Sosoniylar imperiyasi quladi. Milodiy 636 yili Qodisiyya jangi bo'lib, bu jangda sosoniylar qo'shini arab qo'shinlari tomonidan keskin mag'lubiyatga uchragan bo'lsa, sosoniylar hukmronligi tugadi¹⁰. Keyingi asrlarda islom asta-sekin Eronda hukmron din sifatida zardushtiylikni almashtirdi, biroq islomgacha bo'lgan Eron imperiyalarining madaniy va diniy merosi islom olamiga ta'sir qilishda davom etdi.

Islomning kelishi Eron madaniyati va diniga jiddiy o'zgarishlar kiritdi. Ilk musulmonlar dastlab zabt etilgan xalqlarning diniy urf-odatlariga bag'rikenglik bilan munosabatda bo'lib, zardushtiylar, yahudiylar va nasroniylarga "Ahli kitob" sifatida o'z e'tiqodlariga amal qilishlariga ruxsat berganlar. Biroq, vaqt o'tishi bilan islom, xususan, shia shaklida, Eron o'ziga xosligini shakllantirishda tobora kuchayib bordi. Eronda islomning tarqalishi asta-sekinlik bilan bo'lib, ba'zi mintaqalar boshqalarga qaraganda tezroq o'zgargan¹¹. IX asrga kelib, eronliklarning aksariyati islomni qabul qilishdi, garchi zardushtiylar jamoalari, xususan, mamlakatning chekka hududlarida mavjud bo'lishda davom etgan.

Eronda shia islomining kuchayishi Eron diniy o'ziga xosligining asosiy xususiyati hisoblanadi. Muhammad payg'ambar oilasining imomlar avlodi orqali yetakchiligiga e'tiqod qiluvchi Islomning shialik tarmog'i Eronning sulolaviy vorislik hissi va hukmdorning ham siyosiy, ham ma'naviy yetakchi roli bilan chuqur aks sado berdi. 10-asrda Buyidlar sulolasining va XVI asr boshlarida Safaviylar sulolasining o'rnatilishi shia

¹⁰ Davronov M. Eronda zardushtlik dini va madaniyat. - T.: Yangi dunyo, 2008. - B. 22-27.

¹¹ Ismoilov A. Ilk o'rta asrlarda Eron madaniyati. - T.: O'zbekiston, 2010. - B. 87-91.



islomni Eronning davlat dini sifatida mustahkamlashga yordam berdi va Eron o'ziga xosligini shia e'tiqodlari va urf-odatlar bilan yanada bog'ladi.

Ilk o'rta asrlarda fors tili va madaniyati ham gullab-yashnagan. Arab tili Qur'on tili va islom ilmi hukmronligiga qaramay, fors tili islom olamida adabiyot, ilm-fan va boshqaruv tiliga aylandi¹². Firdavsiy, Hofiz va Rumiy kabi fors shoirlari fors madaniy merosini islomiy mavzular bilan uyg'unlashtirgan asarlar yaratib, bugungi kunda ham nishonlanib kelinayotgan boy adabiy an'anani o'rnatdilar.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Eron madaniyati va dinining qadimgi va ilk o'rta asrlar davrlari mahalliy an'analar va xorijiy ta'sirlar o'rtasidagi chuqur o'zaro bog'liqlikni aks ettiradi. Ahamoniylar davrida zardushtiylikning davlat dini sifatida yuksalishi, parfiylar va sosoniylar tomonidan saqlanib qolishi va oxir-oqibat ilk o'rta asrlarda uning o'rniga islom dinining kelishi Eron tarixida o'zgarishlar davri bo'ldi. Arab istilolari natijasida yuzaga kelgan o'zgarishlarga qaramay, Eron madaniyati va dini ming yillik tarix va an'analar asosida shakllangan o'ziga xos o'ziga xoslikni saqlab qoldi va kengroq islom olamiga va undan tashqariga ta'sir qilishda davom etdi. Eron sivilizatsiyasining abadiy merosi uning boy adabiy, san'at va intellektual hissalarida yaqqol namoyon bo'lib, bugungi kunda Eron madaniy tuzilishida markaziy o'rinni egallaydi.

¹² Shamsiddinov A. Eron tarixida diniy oqimlar. - T.: Fan va texnologiya, 2012. - B. 101-104.



FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI:

1. Berlinski N. Eronning qadimgi madaniyati va dini. - M.: Ilm, 1993. - B. 112-125.
2. Davronov M. Eronda zardushtlik dini va madaniyat. - T.: Yangi dunyo, 2008. - B. 22-27.
3. Hojaniyozov S. Eronning tarixiy va madaniy merosi. - T.: O'zbekiston, 2002. - B. 64-67.
4. Ismoilov A. Ilk o'rta asrlarda Eron madaniyati. - T.: O'zbekiston, 2010. - B. 87-91.
5. Jalolov Z. Eron va Islom dini. - T.: Ilm, 2015. - B. 50-55.
6. Muminov O. Eronda diniy qarashlar. - T.: Fan, 2000. - B. 134-138.
7. Nazarov F. Eron madaniyati va uning shakllanishi. - T.: Sharq, 2003. - B. 45-49.
8. Rajabov R. Qadimgi dunyo tarixi. - T.: Fan, 1997. - B. 71.
9. Saidov X. Eron tarixidan. - T.: O'quvchi, 2005. - B. 152-156.
10. Shamsiddinov A. Eron tarixida diniy oqimlar. - T.: Fan va texnologiya, 2012. - B. 101-104.
11. Sultonov A. Eronning qadimgi va o'rta asrlar madaniyati. - M.: Qalam, 2007. - B. 113-116.
12. Tolstov S. Erondagi ilk sivilizatsiya. - M.: Yangi nashr, 1984. - B. 88-92.